

ABDUL-AZIZ DRKIĆ RIAD SUBAŠIĆ

Abū Ḥayyān al-Andalusī i njegova uloga u odbrani kur'anskih kiraetā

Abdul-Aziz Drkić

*docent na Katedri za kiraet
(učenje Kur'ana)
abdul-aziz.drkic@fin.unsa.ba*

Riad Subašić, MA

*imam, hatib i muallim pri
Muslimanskom kulturnom
centru Ljubljana
riad98subasic@gmail.com*

Originalni naučni rad

Primljeno: 8. 10. 2025.
Prihvaćeno: 21. 11. 2025

Ključne riječi:

Abū Ḥayyān, tefsir, kiraeti,
metodologija, odbrana

Sažetak:

U fokusu ovoga rada je doprinos znamenitog endelužanskog mufessira Abū Ḥayyāna izučavanju kur'anskih kiraetā s posebnim osvrtom na njegovu ulogu u njihovom argumentiranju i odbrani od mufessira i gramatičara. Njegovo kapitalno djelo tefsir *al-Baḥr al-muḥīṭ*, s obzirom na prostor i pažnju koju im je posvetio, smatra se enciklopedijom kur'anskih kiraetā. U radu se tretira njegovo porijeklo, društveno-povijesne prilike u kojima je odrastao i naučno stasavao, naučni doprinos, tefsirska orijentacija, te glavne odlike njegove metodologije tumačenja Kur'ana i pristupa kur'anskim kiraetima.

Abdulaziz Drkić
Riad Subašić

عبدالعزیز درکیتش
ریاض سوباشیتش

Abū Ḥayyān al-Andalusī and His Role on the Defense of Qur'ānic Qirā'āt

أبو حیان الأندلسی ودوره فی الدفاع عن
القراءات القرآنیة

Keywords:

Abū Ḥayyān, tafsīr, qirā'āt, methodology, defense

الكلمات المفتاحیة:

أبو حیان، التفسیر، القراءات، المنهجیة، الدفاع

20

Abstract:

This paper focuses on the contribution of the eminent Andalusian mufassir Abū Ḥayyān to the study of Qur'ānic qirā'āt, with particular emphasis on his role in arguing for and defending them against the objections of mufassirs and grammarians. His monumental tafsīr *al-Baḥr al-muḥīṭ* is regarded as an encyclopedia of Qur'ānic qirā'āt, given the scope and attention he devoted to them. The paper examines his origins, the socio-historical context in which he grew up and developed intellectually, his scholarly contributions, his exegetical orientation, and the main features of his methodology in Qur'ān interpretation, and his approach to the qirā'āt.

الملخص:

یهتمّ هذا البحث بمساهمة المفسّر الأندلسی المشهور أبی حیان فی دراسة القراءات القرآنیة وخاصة بدوره فی الاحتجاج لها والدفاع عنها من المفسّرين واللغوین. ونظرا لما قدّم فیه من الاهتمام والمجال للقراءات القرآنیة یعتبر كتابه الأساسی البحر المحیط موسوعة القراءات القرآنیة. ویعالج فی البحث نسبه، والظروف الاجتماعیة والتاریخیة التي نشأ وتعلّم فیها، وعمله العلمی، وتوجّهه التفسیری، والسمات الرئیسیة لمنهجیته فی تفسیر القرآن الکریم وعلاقته بالقراءات القرآنیة.

Uvod

Abū Ḥayyān al-Andalusī jedan je od najznačajnijih autora u povijesti tefsirske nauke. Riječ je o autentičnom predstavniku endelužanske škole tefsira, pretežno gramatičke orijentacije. Njegova bogata naučna zaostavština zaslužuje posebnu pažnju, koju, prema našim saznanjima, do danas nije dobila u literaturi na našem jeziku. Upravo je to jedan od glavnih razloga zbog koji smo se odlučili obraditi ovu temu.

Drugi razlog je uvijek privlačno i bogato naučno naslijeđe *muslimanskog Endelusa*. Utjecaji ove baštine se protežu daleko izvan geografskih granica i vremena u kojima je nastajala, a njezini brojni elementi igrali su važnu ulogu u oblikovanju savremene nauke. Kroz cijeli tefsir *al-Baḥr al-muḥīṭ* protežu se principi kao što su referentnost, naučna objektivnost, sistematičnost, metodičnost i kritičko mišljenje, a u *Uvodu* koji je Abū Ḥayyān napisao svome tefsiru, precizno je definirana metodologija tumačenja, izvori na koje se oslanjao, kao i mnoštvo drugih elemenata komplementarnih savremenim akademskim standardima.

Treći razlog je činjenica da je djelo *al-Baḥr al-muḥīṭ* svojevrsna enciklopedija kur'anskih kiraeta, svih stepena vjerodostojnosti. Ovo djelo, također, obiluje primjerima argumentacije kiraetā; u njemu su obrazloženi kur'anski kiraeti kroz cijeli niz aspekata kao što su: dijalekatski, fonetsko-fonološki, morfološki, sintaksički, stilistički i šerijatsko-pravni.

Glavni cilj ovog istraživanja je ustanoviti i opisati metodologiju upotrebe kiraetā u tefsiru *al-Baḥr al-muḥīṭ* s posebnim osvrtom na Abū Ḥayyānovu ulogu u njihovom argumentiranju i odbrani od mufessira i gramatičara. Pored toga, cilj je identificirati ključne tefsirske tokove i tendencije kojima je pripadao Abū Ḥayyān. Prethodno ćemo se u kraćim crtama osvrnuti na njegovo porijeklo, društveno-povijesne prilike u kojima je djelovao, te njegov širi naučni doprinos.

Biografski podaci

Muḥammad ibn Yūsuf ibn ‘Aliyy ibn Yūsuf ibn Ḥayyān al-Ġarnāṭī, u *ṭabaqātima* je poznat po *kunyi*¹ Abū Ḥayyān, ili počasnom nadimku Aṭīr ad-Dīn.² Pored spomenutih, u biografskim djelima se spominje cijeli niz imena koja su mu pripisana zbog njegovog porijekla, mezhepske opredijeljenosti, zasluga, naučnih postignuća i slično. Najfrekventniji su: *an-Nafazī*, *al-Ḥayyānī*, *al-Maġribī*, *al-Miṣrī*, *aḏ-Ḍāhirī*, *al-Mālīkī*, *aš-Šāfi‘ī*, *an-Naḥwī* itd.³

Podaci o njegovom porodičnom porijeklu nisu posve jasni. Tome u prilog govori, naprimjer, mogućnost višestruke vokalizacije pridjeva *an-Nafazī* / *an-Nifzī* (النفزي). Riječ *an-Nafazī* aludira da porijeklo vodi iz jednog od endelužanskih gradova po imenu *Nafaz*. Riječ *an-Nifzī* vodi ka zaključku da je porijeklom berberin iz plemena *Nifza*⁴, što je u literaturi zastupljenije mišljenje.

Rođen je u mjestu *Maṭaḥašāraš*, pod bedemima Granade, u posljednjem dijelu mjeseca ševvala 654. godine po Hidžri, što odgovara 1256. godini gregorijanskog kalendara.⁵ Danas je to špansko selo po imenu Matrera, u njemu se nalaze ostaci zamka sa utvrdom koje je potkraj devetog vijeka dao izgraditi ‘Umar bih Ḥaḥṣūn. U Granadi je stekao prvo obrazovanje i iskusio život u multikulturalnoj društvenoj sredini.

Njegovi su savremenici, opisujući ga, govorili da nije imao stalno mjesto boravka i da bi živio tamo gdje su živjeli njegovi učitelji. Kao i svaki posvećen učenjak, mnogo je putovao,

- 1 *Kunya* (ar. كنية) časni je dio imena kojim se u arapskoj kulturi tradicionalno oslovljavaju muškarci i žene. Abū Ḥayyān je, govoreći o sebi u uvodu tefsira, poseban odjeljak posvetio svojoj *kunyi*, kazavši da je neuobičajena i rijetka *kunya* poput njegove, osiguravala više pažnje i prepoznatljivosti u javnom prostoru.
- 2 aṣ-Ṣafadī, *al-Wāfī bi al-wafāyāt*, V tom., Dar ihyā’ turāt al-‘Arab, Bejrut, bez godine izdanja, str. 175.
- 3 Aḥmad Hālid Šukrī, *Abū Ḥayyān al-Andalūsī wa manḥaḡuh fī tafsīrih al-Baḥr al-muḥīṭ wa fī irād al-qirā’āt fiḥ*, Dār ‘Ammār, Amman, 2006, str. 12.
- 4 Ibn al-‘Imād, *Šaḍarāt aḍ-ḍaḥab fī aḥbār man ḍaḥab*, sv. VIII, Dār Ibn Kaṭīr, Bejrut, 1992, str. 250–251.
- 5 aṣ-Ṣafadī, *Ayān al-‘aṣr wa ‘awān an-naṣr*, sv. V, Dār al-fikr, Bejrut, 1998, str. 328.

počevši od Endelusa, preko Sjeverne Afrike do Šama i Hidžaza na istoku. Historiografi kažu da je dobar glas o njemu dolazio u neko mjesto i prije nego bi ga posjetio.

Abū Ḥayyān je umro 745/1344. godine i sahranjen je na sufijskom mezarju u Kairu.⁶

Odrastanje i društveno-povijesne prilike

Vrijeme u kojem je rođen i odrastao je vrijeme velikih promjena i zaokreta u Endelusu, ali i cjelokupnom geografskom prostoru “muslimanskog svijeta”. U Endelusu je rekonkvista već postupno davala svoje plodove, ujedinjeni Španci su u pohodima sa sjevera sužavali granice muslimanskih država i zauzimali grad za gradom, izuzev uskog pojasa oko Granade koja će upadima odolijevati još dva i po stoljeća, ne gubivši dignitet moćnog naučnog centra.⁷ Godine 1258, Mongoli će prodrijeti u Bagdad, i time zadati smrtonosan udarac u srce abasijskog hilafeta. Uništene su čuvene biblioteke, bolnice, džamije i škole. Knjige su spaljivane ili bacane u rijeke. Jedinstveno naslijeđe nauke i raskošnog opusa misli i filozofije, skoro da je u potpunosti izbrisano iz postojanja. U djelu *Tārīḥ al-ḥamīs*, Ḥusayn bin Muḥammad Diyārbakrī je naveo da je ovo pustošenje trajalo trideset i četiri dana, za kojih je ubijeno milion i osam stotina hiljada ljudi.⁸

Na društvenoj ravni, tradicionalni odgoj muslimanskih porodica nalagao je da sinovi slijede stope svojih predaka i očeva u svim segmentima života. Ništa manje se nije očekivalo ni od Abū Ḥayyāna. U recima tefsira sure *al-Kahf*, Abū Ḥayyān pohvalno spominje svoga oca kao učenjaka i vičnog tumača Kur’ana, mada u literaturi, koliko nam je poznato, ne postoje podaci o njemu.

6 Ibn Ġazārī, *Ġāya an-nihāya fī ṭabaqāt al-qurrā'*, sv. II, Dār al-Kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, 2006, str. 250.

7 Amira Trnka-Uzunović, “Abu Hayyan al-Garnati – gramatičar i mufessir”, *Zbornik radova FIN-a*, br. 15, Sarajevo, 2015, str. 335–347.

8 Mian Muḥammad Šarīf, *Historija islamske filozofije*, sv. II, August Cesarec, Zagreb, 1990, str. 186.

Pored porodičnog naslijeđa, pozitivna naučna klima u Granadi, poticala je razvoj učenjaka islama. Moglo bi se kazati da je Abū Ḥayyān, još kao dječak svjedočio živoj renesansi, vremenu u kojem su glavni medij predstavljali naučni kružoci i debate iz područja prirodoslovnih i humanističkih nauka, te posebno vjerskih nauka i disciplina poput fikha, hadisa, tefsira, usula itd. Ovi skupovi su održavani i u malim i velikim mjestima: Malagi, Almeriji, Algecirasu i Gibraltaru.⁹

Granada je bila susretište velikih učitelja i tačka u kojoj su se spajali različiti naučni svjetonazori i pravci, te je u tom pogledu potpuno ravnopravno parirala centrima poput Kordobe, Muršije, Sevilje, Toleda i ostalih. Kao takva, predstavljala je kulturno-civilizacijski i naučni centar ovog podneblja. Izvori upućuju da su njegovi učitelji bili eminentni učenjaci svog vremena, a prvo islamsko obrazovanje je sticao u osnovama islamskog vjerovanja (*uṣūl ad-dīn*) i razumijevanju Šerijata (*fiqh*), a potom kiraeta i tefsira Kur'ana, hadisa, arapskog jezika – naročito morfologije (*ṣarf*) i sintakse (*naḥw*). Napamet je poznao *Dīwān* poznatih arapskih pjesnika (*Mu'allaqāt as-sab'a/al-'ašara*), kao što su Ibn al-Qays, 'Alqāma, An-Nābiga i Zuhayr. Uz to, vrijedi napomenuti da se i sam bavio pjesništvom.¹⁰

Ibn Ğazarī navodi da njegova prva idžazetnama iz kiraeta datira iz 670. po H., a dobio ju je od učitelja 'Abdulḥaqq ibn 'Alī al-Anšārīja, koji je te godine i preselio.¹¹

Precizno je dokumentovao svoje idžazetname, pa se na osnovu toga može izvesti fascinantna zaključak da je imao preko 450 šejhova, preko 1000 idžazetnama stečenih metodama slušanja (*sam'*) i čitanja (*qirā'ah*), a ticala su se različitih disciplina islamskih nauka.¹²

Primjetno je da među njegovim učiteljima uglavnom dominiraju Endelužani, odnosno Egipćani. Razlog je jednostavan: do

9 Abū Ḥayyān al-Andalūsī, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, Dār iḥyā' turāṭ al-'arab, Bejrut, 1990, sv. I, str. 29.

10 Ibn al-'Imād, *Šaḍarāt*, sv. VIII, str. 251.

11 Ibn Ğazarī, *Ġāya an-nihāya*, sv. II, str. 249.

12 aṣ-Ṣafadī, *Ayān al-'aṣr*, str. 346.

svoje dvadeset i pete godine je živio na tlu Endelusa, nakon čega je uslijedio period boravka u Egiptu i putovanja diljem muslimanskoga svijeta.

Posljednje godine života je proveo u Egiptu, gdje je pod visokim pokroviteljstvom memlučkog sultana en-Nasira¹³, sve do smrti podučavao i izvodio generacije učenika, koji su u historiji islamskih nauka ostavili upečatljiv trag.

Napuštanje Endelusa

U literaturi se navodi više različitih razloga i datuma zbog kojih je Abū Ḥayyān trajno napustio Endelus. Kada je vremenski period u pitanju, na osnovu nekoliko biografskih izvora, može se tvrditi da je u Endelusu živio do 677. po H./1278. g.¹⁴

Kada je razlog napuštanja u pitanju, uglavnom dominiraju dva ključna. Prvi, baziran na Abū Ḥayyānovim vlastitim iskazima koji ukazuju na priliku za sticanje velikodušne skrbi od strane memlučkih sultana koji su marljivim tragaocima za znanjem omogućavali obrazovanje pred najboljim učenjacima, te cjelokupan egzistencijalni komfor i sigurnost. Drugi razlog, koji se često spominje u biografijama, jeste sukob koji je nastao kao posljedica kritike koju je Abū Ḥayyān uputio svome učitelju Ibn Tabbā'u. U nastojanjima da ga kritikuje napisao je knjigu *al-Ilmā' fi ifsād iğāza Ibn at-Ṭabbā'*. Kroz spomenuto djelo je zapravo kritikovao predajni lanac svoga učitelja, optuživši ga za laž. Pošto je njegov učitelj uživao veliki ugled, izrečena mu je kazna, od koje je u tajnosti pobjegao i trajno napustio Endelus. Zanimljivo da je u tom periodu imao samo dvadeset i pet godina. Po napuštanju Endelusa, kratko se zadržao u Maroku, potom je boravio u Bidžāji u Alžiru, zatim u Tunisu odakle se zaputio u Aleksandriju. Iz Aleksandrije je zarad obavljanja hadža otišao u Hidžaz.¹⁵ Po povratku sa hadža, trajno se nastanio u Kairu, a

13 an-Nāṣir Ḥasan bin Muḥammad, vladao od 1347. do smrti, 1351. godine.

14 aṣ-Ṣafadī, *Ayān al-'aṣr*, str. 563.

15 Sumeyye Dogru, "Abu Hayyan Al-Andalusi: An Andalusian Arab Linguist in the Mamluks", *Akademik Platform Journal of Islamic Research*, 03-02, 2019, str. 117-118.

u međuvremenu je posjetio Bagdad i Damask.¹⁶ Nakon nastanjanja u Egiptu, učio je sintaksu (*an-naḥw*) pred Abū Naṣr ibn An-Nahhāsom, široko poznatim gramatičarem i filologom arapskog jezika.¹⁷

Učiteljska karijera

Nakon an-Nahhāsove smrti naslijedio je njegovu učiteljsku katedru. Predavao je morfologiju i sintaksu, kiraete, hadis i tefsir u velikim medresama pod memlučkom upravom. Bio je predavač u izuzetno važnim naučnim centrima kao što su džamija *Al-Aqmar* i medresa *al-Manṣūriyya*.¹⁸

Kaže se da ga je glas o njegovom znanju i veličini često prestizao na njegovim putovanjima. Gdje god da je dolazio i boravio, nailazio bi na poštovanje i gostoprimstvo. Koristio bi priliku da uči, ali i da podučava. Podučavao je neke od znamenitih islamskih učenjaka, koje je spomenuo u predgovoru *al-Baḥr al-muḥīṭa*. Neki od njih su:¹⁹

- ‘Aliyy bin ‘Abdulkāfi bin ‘Aliyy Taqiyyuddīn as-Subkī (u. 756. po H.),
- Aḥmad bin ‘Aliyy bin ‘Abdulkāfi Tāguddīn as-Subkī,
- Ṣalāḥuddīn ibn Aybak aṣ-Ṣafadī,
- Aḥmad bin ‘Abdulqādir ibn Aḥmad bin Maktūm al-Ḥanafī,
- Aḥmad bin Yūsuf as-Samīn al-Ḥalabī, itd.

Njegov najbliži i najbolji učenik Ṣalāḥuddīn ibn Aybak aṣ-Ṣafadī ga je opisao riječima: “Nikoga od svojih učitelja nisam vidio tako zauzetog, kao njega. Nikada ga nisam sreo, a da pri tome nije nekoga preslušavao, ili je nešto radio ili je pisao. Nikada ga nisam vidio mimo toga.”²⁰

16 al-Maqqarī, *Nafḥ at-Ṭibb*, Dār aṣ-ṣādir, Bejrut, 1968, sv. II, str. 560.

17 aṣ-Ṣafadī, *Ayān al-‘aṣr*, str. 346.

18 Sumeyye Dogru, “Abu Hayyan al-Andalusi”, str. 119.

19 Šukrī, “Abū Ḥayyān al-Andalūsī wa manḥaḡuh fī tafsīriḥ”, str. 76–93.

20 aṣ-Ṣafadī, *al-Wāfi*, str. 175.

Ibn Ḥaḡar al-‘Asqalāni je za njega ustvrdio da je u svome vremenu nadmašio sve učenjake u poznavanju hadisa i disciplinama arapskoga jezika, a imam Šawqānī u sličnom tonu hvali njegovo poznavanje tefsira i arapskog jezika.²¹

Taḡuddīn as-Subkī pripovijeda da je sa sultanovom zaduženju, zajedno sa ocem posjetio Kairo, gdje je Abū Ḥayyān već postao veliki učitelj. Taḡuddīn je iskoristio priliku da započne učiti pred njim, dok je sultan u međuvremenu poslao depešu kojom im je naredio da se vrate u Damask, jer su izvršili zadatak povodom kojega su i došli. Nakon toga je, shvativši privilegiju koju je njegov sin imao bivajući Abū Ḥayyanovim učenikom, Taqiyyuddīn zamolio sultana da ih oslobodi neko vrijeme kako bi njegov sin završio započeto, opisavši ga: “Zaista je ovaj čovjek riznica znanja.”²²

Naučni doprinos

Abū Ḥayyānu se pripisuje preko pedeset naučnih radova na arapskom i drugim jezicima (turskom, abesinskom i perzijskom), iz područja kur’anskih studija, hadisa, šerijatskog prava, historije, biografija i poezije. Najmanje desetak njegovih radova je uređeno i objavljeno, uključujući *Manhaḡ as-sālik*, komentar Ibn Mālikove (672/1274) *Alfiyye; al-Idrāk li lisān al-Atrāk* što je jedna od najstarijih gramatika turskog jezika; tefsir *al-Baḡr al-muḥīṭ* i njegov *Dīwān* poezije.²³

Tefsir

Njegov najznačajniji doprinos na polju tefsirske nauke uobličen je u poznati tefsir *al-Baḡr al-muḥīṭ*. Započeo ga je pisati u pedeset i sedmoj godini života, smatrajući da je dosegao stepen zrelosti i mudrosti. Do sada, ovo djelo bilježi više izdanja,

21 Ahmed Adilović, *Velikani tefsirskih znanosti*, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2003, str. 165–166.

22 Taḡuddīn as-Subkī, *Ṭabaqāt as-šāfi‘iyya al-kubrā*, Dār ḥiḡr, Kairo, 1992, vol. 9, str. 276.

23 Sidney Glazer i Homerin Th. Emil, “Abū Ḥayyān al-Gharnāṭī”, u: K. Flate *Encyclopaedia of Islam*, III izdanje, Brill, Leiden, str. 40.

najčešće u zbirci od osam tomova. Sadržajno, ovaj tefsir je bogat po svojoj raznovrsnoj literaturi, sintaksi, retorici, a posebno se ističe po kiraetskoj sadržini zarad čega je često imenovan enciklopedijom kiraeta. Metodologija kojom se autor služio podrobno je opisana u uvodu kojeg je načinio sam Abū Ḥayyān. U najkraćem, ajet bi analizirao sistemom *riječ po riječ*, nastojeći da obuhvati što šire značenjsko polje svakog pojedinačnog izraza, služeći se svim disciplinama jezika te kur'anskim kiraetima. Ako ajet sadrži pravni materijal, uz isti bi navodio stavove četiri pravne škole. Prilično je pažljiv kada su u pitanju israilijati i neautentični hadisi.

Na bazi *al-Baḥra*, načinio je sažetak tefsira, koji je nazvao *an-Nahr al-mādd*, dok je njegov učenik Tāḡuddīn as-Subkī derivirao sva sučeljavanja sa az-Zamaḥšarijem u djelo koje je nazvao *ad-Durr al-laqīt min al-Baḥr al-muḥīt*.

Abū Ḥayyān je sačinio još jedno vrijedno djelo iz oblasti tumačenja Kur'ana, a koje je nazvao *Tuḥfa al-arīb bimā fī al-Qur'ān min al-ġarīb*. Kako se nazire iz samog naziva, djelo tematizira manje jasne kur'anske izraze, uz pojašnjenja nekih kiraetskih vedžhova.²⁴ U ovaj korpus djela se može pridodati i djelo *I'rāb al-Qur'ān*, koje tematizira sintaksu kur'anskog teksta.

Kiraeti

Originalni doprinos znanosti o kiraetima je utjelovio u djelu *'Iqd al-la'ālī fī al-qirā'āt as-sab' al-'awālī*. Riječ je o djelu o sedam priznatih kiraeta napisano u formi kaside od 1044 *bejta*. Muḥammad Ḥusayn aḏ-Ḍahabī je ocijenio da je ova kasida sažetija ali sadržajnija od *Šāṭibiyye*, ali da ipak nije jednako prihvaćena.²⁵ U suštini, *'Iqd al-la'ālī* predstavlja komentar *Šāṭibiyye*.

Kako joj stoji u imenu, ovo je kasida o sedam mutawātir kiraeta, za koju se sa sigurnošću može tvrditi da pripada baš Abū Ḥayyānu, jer o njoj govori kako u uvodu, tako i u tekstu tefsira:

24 Abū Ḥayyān, *Tuḥfa al-arīb bimā fī al-Qur'ān min al-ġarīb*, Maktaba al-iḥlās, Ḥamā, 1926, str. 2.

25 Muḥammad Ḥusayn aḏ-Ḍahabī, *at-Tafsīr wa al-mufasssīrūn*, sv. I, str. 318.

“Napisao sam u ovoj oblasti djelo po imenu *Iqd al-la’ali*, u formi kaside, a ona je komentar *Šaṭibiyye*, i sarži 1044 distiha (*bayta*). A napisao sam je na temelju devet knjiga, kako sam i ispjevao u stihovima...²⁶

Kako se iz stihova može zaključiti, to su sljedeća djela:

- *Kitāb at-taysīr*, Abū ‘Amra ad-Dānīja,
- *al-‘Unwān*, Abū Ṭāhira,
- *al-Kāfī*, Ibn Šurayḥa,
- *at-Tağrīd*, Ibn al-Faḥāma aṣ-Šaqalīja,
- *Kitāb at-Taḥlīs fī al-qirā’āt at-ṭamān*, Abū Ma‘šara at-Ṭabarīja,
- *Talḥīṣ al-‘ibārāt*, Ibn Ballīme,
- *al-Hidāya*, al-Mahdawīja,
- *at-Tabṣira*, Abū Muḥammada al-Qayrawānīja,
- *al-Iqnā’*, Ibn Baḍaša.

Kao takvu je registrirao i Ibn Ġazarī u djelima *Ġāya an-nihāya*²⁷ i *an-Našr fī al-qirā’āt al-‘ašr*.²⁸

Ova kasida, koliko je poznato, nije naučno valorizirana niti štampana kao zasebno djelo, što će reći, da nije zaživjela u svojoj punini. Poznato je da su sačuvana dva rukopisa, jedan od njih čuva se u *Dār al-kutub* u Kairu. Nalazi se u jako dobrom stanju i čitko je ispisan. Ovaj rukopis je pripadao šejhu ‘Abdurrāziq bin Ḥamza al-Ḥanafīju. Sačinjen je od 85 rukopisnih folija, a na svakom foliju se nalazi po sedam *bejtova*. Svaki *bejt* sadržava približno deset riječi. Na marginama su ispisani kratki komentari i poveznice, a da li su oni sastavni dio ovog djela ili ih je zabilježio vlasnik rukopisa, nije posve jasno.²⁹

Drugi rukopis se čuva u biblioteci *Ḥādabaš* u Batni, Indija. On sadrži 45 folija. Iz ovog rukopisa se saznaje da je kasida dovršena na dan devetoga ramazana, 706. godine.

26 Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, str. 16.

27 Ibn Ġazarī, *Ġāya an-nihāya*, sv. II, str. 286.

28 Ibn Ġazarī, *an-Našr*, sv. II, str. 196.

29 Abū Ḥayyān, *Iqd al-la’ālī*, str. 43.

U suštini, na više mjesta u *al-Baħr al-muħiṭu* se Abū Ḥayyān referira na svoju kasidu:

“(...) a sva ova mjesta u Kur’anu, spomenuo sam u svojoj kasidi po imenu *‘Iqd al-la’ālī*.”³⁰

Uz činjenicu da je bila prepoznata i od strane drugih učenjaka, naročito Ibn Ğazarija, može se tvrditi da je referentno djelo.

Abū Ḥayyānu se pripisuju i sljedeća kiraetska djela³¹:

- *al-Ḥilal al-ḥāliya fī asānīd al-qirā’āt al-‘āliyya*,
- *al-Mawrid al-ġamr fī qirā’a Abī ‘Amr*,
- *Taqrīb an-nā’i fī qirā’a al-Kisā’i*,
- *al-Muzn al-hāmīr fī qirā’a Ibn ‘Āmir*,
- *al-Aṭīr fī qirā’ q Ibn Kaṭīr*,
- *an-Nāfi’ fī qirā’a an-Nāfi’*,
- *ar-Ramza fī qirā’a Ḥamza*,
- *ar-Rawḍ al-bāsim fī qirā’a Āšim*,
- *an-Nayyir al-Ġallī fī qirā’a Zayd ibn ‘Ālī*,
- *Ġāya al-maṭlūb fī qirā’a Ya’qūb*.

Fikh i akaid

Abū Ḥayyān je, kao Endelužanin, tradicionalno slijedio zahi-rijsku pravnu školu, dok će u Kairu postati sljedbenikom šafijske škole. U kasnijim fazama života će postati pobornik Ibn Taymiyyinih (728/1328) konzervativnih interpretacija islama, ali ne zadugo. Uprkos simpatijama prema njegovim stavovima, udaljili su se kada je Ibn Taymiyya odbacio neka od Sibawayh-ovih mišljenja. Ibn Taymiyyina teologija će postati predmetom njegove kritike i zbog grubog antropomorfizma.

Iz fikha je napisao sljedeća djela³²:

- *al-Waħḥāğ fī iħtişār al-Minhāğ*, komentar Nawawījeva djela,

30 Abū Ḥayyān, *al-Baħr al-muħiṭ*, sv. II, str. 312.

31 Faizulamri bin Mohd Saad i dr., “Abu Hayyan Al-Andalusi: A Qira’at Figure of 8’th Century”, u: *Journal of Applied Sciences Research*, vol. 8, 2012, str. 4182–4183.

32 Ibid., str. 42.

- *al-Anwār al-ağallī fī iḥtişār al-maḥallī,*
- *Masā 'il ar-ruşđ fī tağrīd nihāya Ibn Ruşđ,*
- *al-I'lām bi arkān al-islām.*

Jezik i pjesništvo

Abū Ḥayyān je bio vrstan gramatičar, u literaturi mu se često pripisuje epitet *an-Naḥwī*. Bez takmaca je vladao svim disciplinama arapskog jezika, napamet je poznao Sibawayhov (180/796) *Kitāb* priznavši mu autoritet jednak onome koji hadis ima u islamu. Štaviše, Abū Ḥayyān je u izučavanje jezika utkao sasvim novi model koji podrazumijeva opisivanje i komparativnu gramatiku. To pokazuje njegovu spremnost da arapski gramatički koncept osvijetli kroz prizmu drugih jezika.

Abū Ḥayyān je bio poštovan pjesnik, naročito zbog svog odnjevovanog *muwaşşahāt* – strofskog stiha, odnosno forme nastale u njegovom rodnom Endelusu. Pisao je ode, ljubavne peme, invektive, elegije i stihove sa različitim motivima. Pjeva o prijateljstvu, ljubavi, porodici i ličnim osjećajima. Svoje elegije je posvećivao kćerki Nuḍār, koja je preminula nakon iznenadne bolesti.³³

Iz područja arapskog jezika je napisao:³⁴

- *Ithāf al-'arīb bi mā fī al-Qur'an min al-ğarīb,*
- *al-Irtidā ' fī al-farq bayna ađ-đād wa az-żā ' ,*
- *Ġāya al-iḥsān fī 'ilm al-lisān,*
- *Irtişāf ađ-đarab min lisān al-'arab,*
- *al-Lamḥa al-badriyya fī 'ilm al-'arabiyya.*

Također mu se pripisuju neki radovi iz gramatike turskog jezika, kao što su³⁵:

- *Zahw al-mulk fī naḥw at-turk,*
- *al-Adrāk li lisān al-atrāk.*

33 Ibid., str. 41.

34 Ḥayruddīn az-Ziriklī, *al-A'lām*, Dār al-kutub li al-malāyīn, Bejrut, 2002, vol. 15, str. 152.

35 Ibid., str. 153.

Kao što mu se pripisuju i radovi o perzijskom i abesinskom jeziku³⁶:

- *Mantiq al-ḥurs fi lisān al-furs*,
- *Nūr al-ḡabaš fi lisān al-ḡabaš*.

Za svoje zasluge na polju arapskog jezika ponio je nadimke: *Amīr al- mu'minīn fī an- naḥw*, *Imām an-naḥā*, *Imām ad-dunyā fī an-naḥw wa at-tašrif*, *Lisān al-'Arab*, *Sibawayh al-qarn*.³⁷

32

Tefsirska orijentacija

Prva dvojica Endelužana koji su pisali radove iz tefsira, bili su Abū Marwān 'Abdulmalik as-Sulamī Ibn Ḥabīb i 'Abdurrahmān bin Mūsā al-Hawwārī, iz ranog trećeg, odnosno devetog stoljeća.³⁸ Ovi pionirski poduhvati pogodovat će nastajanju jednog velikog tefsira, koji je potkraj trećeg vijeka sačinio Abū 'Abdurrahmān Bāqī ibn Mahlad. Nažalost, ovo djelo nije sačuvano te se, stoga, ne može mnogo reći o njegovoj strukturi i orijentacijama.

Ibn Mahlad je važna ličnost u formiranju endelužanske škole tefsira. Naime, on je dva puta putovao na istok *islamskog svijeta* gdje je stekao svoja znanja i došao u dodir sa iračkim tradicionalistima (*ahl al-ḥadīth*) i imamom Aḥmad bin Ḥanbalom. U suštini, Ibn Mahlad je uvoznik novih ideja i tekstova sa *islamskog istoka* u Endelus, a koji su za cilj imali preobraćenje kolektivne svijesti, odnosno povratak Kur'ana i sunneta kao osnova islamskog vjerzakona, umjesto vjerskih i zakonskih doktrina zasnovanih na autoritativnom *ra'yu*- mišljenju Mālika bin Anasa i njegovih sljedbenika.³⁹

Do četvrtog/desetog stoljeća, sve kur'anske discipline u Endelusu će dosegnuti visok stepen razvijenosti. Među tim

36 Ibid.

37 aṣ-Ṣafadī, *Al-Wāfi*, str. 175.

38 Adday Hernandez Lopez, "Qur'anic Studies in al-Andalus: An Overview of the State of Research on qir'āt and tafsīr", *Journal of Qur'anic studies*, Edinburgh University Press, vol. 19. br. 3, 2017, str. 75.

39 Ibid., str. 75.

disciplinama naročito su se isticale ortografija Kur'ana (*rasm*) i tedžvid.

Komparativnim pregledom prvaka endeluskog tefsira, kao što su: Ibn al-'Arabija, Ibn 'Aṭiyye, al-Qurṭubija i Abū Ḥayyāna, Muṣṭafa Ibrāhīm al-Mušīna u djelu *Madrasa at-tafsīr fī al-andalūs* je uočio pet glavnih tefsirskih orijentacija:

Selefijska orijentacija

Prva u nizu je tzv. *selefijska* orijentacija. Time se želi reći da endelužanski autori ne izlaze iz okvira tradicionalnog tumačenja, *at-tafsīr bi al-ma'tūr*, potvrđujući na taj način selefijsku orijentaciju. Čak i ako postoji neko racionalno tumačenje, tradicionalni tefsir je njegovo polazno načelo.⁴⁰

Lingvistička orijentacija

Jezik i stil kur'anskog iskaza uvijek su bili u fokusu endelužanskih mufesira. Ovaj aspekt je, nerijetko, dominantna odlika njihovih tefsira. Abū Ḥayyān se, uz Ibn 'Atiyyu, ističe kao glavni predstavnik lingvističke orijentacije.

Al-Mušīna smatra da Abū Ḥayyān u potpunosti utjelovljuje gramatičku orijentaciju – *ittiḡāhan nahwiyyan kāmīlan* – navodeći pri tome riječi ad-Dāwudija, kojim opisuje Abū Ḥayyāna kao *izvanrednog poznavaoca lingvistike, gramatike i sintakse; imama i samostalnog mudžtehida u tim oblastima*. Obojica spomenutih mufessira su bili neprikosnoveni autoriteti u ovom području. Al-Mušīna nastoji dokazati da su obojica bili pod utjecajima *basranske gramatičke škole* i njenog rodočelnika Sibawayha, a to, opet, potvrđuje i ranije navedenu činjenicu da je Abū Ḥayyān Sibawayhu u jeziku priznavao status jednak onome koji *hadis* zauzima u šerijatskom pravu.⁴¹

40 Almir Fatić, "Orijentacije, odlike i naučna vrijednost tefsira u Endelusu", *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu*, br. 15, 2011, str. 13.

41 Ibid., str. 14.

Al-Mušīna je izdvojio dvije ključne kritike vezane za utjecaj *basranske gramatičke škole*⁴²:

Posljedica tog utjecaja je odbacivanje nekih vjerodostojnih kiraeta od strane Ibn ‘Aṭiyya.

Pretjerano ustupanje prostora gramatičkim raspravama i analizama, što posebno važi za Abū Ḥayyāna i njegov tefsir koji je, ponekad, bliži gramatičkom nego tefsirskom djelu.

U pogledu prvospomenute kritike, treba spomenuti da Abū Ḥayyān nikada ne daje prednost gramatičkom mišljenju nad mutawātir, pa ni šāḍḍ kiraetom, te da se u tom pogledu ističe kao svojevrsni apologeta kiraeta, o čemu će se detaljnije govoriti u jednom od narednih poglavlja.

Pravna orijentacija

Analogno gramatičkoj orijentaciji koja preovladava u Ibn ‘Aṭiyyinom i Abū Ḥayyānovom radu, Ibn al-‘Arabī i al-Qurṭubī još kroz nazive svojih tefsira ukazuju da je njihova osnovna orijentacija – pravna. S obzirom na tradiciju malikijskog mezheba, prirodno je da mufessiri iz Endelusa pravna pitanja izlažu kroz metodologiju ove škole. Al-Mušīna izlaže osnovne principe kojih se malikije drže u deriviranju propisa, a zatim navodi brojne primjere kojima potkrepljuje svoje tvrdnje da su Ibn al-‘Arabī i al-Qurṭubī, te ostali mufessiri iz ovog korpusa vjerni sljedbenici i protagonisti ove škole.⁴³

Konkretno u Abū Ḥayyānovom slučaju, na temelju *Uvodu* jasno je da o pravnim pitanjima uvijek iznosi mišljenja četiri pravne škole, bez naglašenog preferiranja ili protežiranja među njima. A biografska djela svjedoče da je kroz različite etape svog života bio sljedbenik malikijskog, zahirijskog, odnosno šafijskog mezheba.⁴⁴

42 Ibid.

43 Fatić, “Orijentacije, odlike i naučna vrijednost tefsira u Endelusu”, str. 14–15.

44 Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, sv. I, str. 12.

Sufijska/aluzivna orijentacija

Sufijska ili aluzivna orijentacija ne zauzima istaknuto mjesto kod Endelužana čiji rad je predmet analize u Al-Mušīninoj studiji. Ibn al-‘Arabī, al-Qurṭubī i Abū Ḥayyān sufijskim tumačenjima, pristupaju isključivo tefsirski, snažno se držeći pravila za prihvatanje ovakve vrste tumačenja. Podsjećanja radi, da bi se neko sufijsko tumačenje uzelo kao naučno validno, mora između ostalog ispunjavati i sljedeće: korespondenciju sa vanjskim značenjem Teksta (*zāhir*), korespondiranje pravilima arapskog jezika i korespondiranje šerijatskim dokazima. U većoj ili manjoj mjeri, četverica spomenutih autora ističu opasnosti koje mogu proisteći iz ovakve vrste tefsira.⁴⁵ Abū Ḥayyān je u *Uvodu* istakao da ponekad navodi nešto od sufijskih tumačenja, ukoliko su prikladna značenju ajeta, odnosno dok ne proturječe značenju kur’anskog izraza. Dok aluzivni *mulḥidīnijski*, *bāṭinījski*, *hāriḡījski* tefsir smatra neutemeljenim i potvaranjem na Allaha, dž.š., h. ‘Ālija i časnu porodicu Muhammeda, a.s.⁴⁶

Odsustvo mutezilijske orijentacije

Odsustvo mu’tezilijskih učenja i tumačenja je još jedna karakteristika endelužanskih mufessira. Oni su čvrsti zagovornici *ahl sunna wa al-ḡamā’a*, pa se otuda može govoriti o istovjetnoj orijentaciji u tefsiru – *ittiḡāha alh sunna wa al-ḡamā’a*. Al-Mušīna navodi brojne primjere kojima dokazuje da al-Qurṭubī, Ibn ‘Atiyya i Abū Ḥayyān u svojim tumačenjima nemaju dodir sa proklamiranim mu’tezilijskim principima. Njihovo vjerovanje je, kako ističe al-Mušīna, bilo sigurno, što se ogleda u tumačenjima najfrekventnijih pitanja iz dogmatike.⁴⁷

45 *Orijentacije, odlike i naučna vrijednost tefsira u Endelusu*, nav. djelo, str. 15–16.

46 Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, sv. I, str. 13.

47 Fatić, “Orijentacije, odlike i naučna vrijednost tefsira u Endelusu”, str. 17–18.

Tefsirski utjecaji na Abū Ḥayyāna

Tumačenje Kur’ana je nauka koja je u Endelus, razumije se, uvedena iz istočnih krajeva muslimanskoga svijeta. Tako se tokom drugog odnosno osmog stoljeća na tlu Endelusa moglo pronaći nekoliko ranih tefsira tzv. *mekkanske škole*, kao onaj ‘Abdullāha ibn ‘Abbāsa. S druge strane, posebno poznat je bio tefsir Abū Sufyāna Wakī’ bin al-Ġarrāḥ bin Malīḥ ar-Ru’āsija⁴⁸. Ar-Ru’āsī je imao izuzetan utjecaj na rane učenjake Endelusa koji su se nakon studija i obavljenog hadža u Mekki vraćali u domovinu.⁴⁹

Nesumnjivo je najveći utjecaj na endelužanske mufessire izvršio rodočelnik tradicionalnog tefsira sa *Istoka*, Ibn Ġarīr aṭ-Ṭabarī (u. 310. po H.). Ibn al-‘Arabī, Ibn ‘Aṭīyya i al-Qurṭubī su se obilatno koristili aṭ-Ṭabarījevim tefsirrom u različite svrhe, kao što su: povodi Objave, kur’anski kiraeti, semantika, gramatika, pravne mes’ele i hadisi.

Abū Ḥayyān se u manjoj mjeri koristio aṭ-Ṭabarījevim tefsirrom. Dvojica mufessira koji su utjecali na njega i čija djela jako hvali u uvodu svoga tefsira, bili su Perzijanac az-Zamaḥṣarī i njegov zemljak i savremenik Ibn ‘Aṭīyya. Oslovljava ih kao imame u tefsiru, lingvistici i gramatici, a za njihova djela *al-Kaššāf* i *al-Muḥarrar al-waġīz* kaže da su nešto najbolje napisano iz tefsira. Ipak, često se prema njihovim mišljenjima i stavovima odnosi veoma kritički. Njegov učenik Abū Aybak aṣ-Ṣafadī je načinio djelo *an-Nahr al-mādd* u kojem je objedinio sve mes’ele iz *Baḥra* u kojima se Abū Ḥayyān razilazi i kritikuje dvojicu spomenutih mufessira, iako im je ukazivao veliko poštovanje.

Ponekad se koristi i tefsirrom Fahrudīna ar-Rāzīja, od koga preuzima brojne stavove i argumentaciju, ali ga često i kritikuje.

48 Poznati irački tradicionalista, rođen u Kufi gdje je njegov otac bio upravnik *bayt al-māla*. Bavio se tefsirrom i hadisom. Preselio je 150/768. g.

49 *Qur’anic Studies in al-Andalus: An Overview of the State of Research on qirā’āt and taf-sīr*, nav. djelo, str. 75.

Metodologija tumačenja Kur'ana

Jedna od glavnih odlika Abū Ḥayyānovog tefsira koja zasigurno podiže njegovu vrijednost i zrcali kredibilitet njegova autora je posebno napisan i koncizan uvod. Među najvažnijim komponentama uvoda je metodologija kojom se autor koristio u tumačenju Kur'ana:

“Moja metodologija u ovoj knjizi sastoji se od sljedećeg: Prvo sam govorio o pojedinačnim riječima u ajetu koji tumačim, ukazujući na pravila sintakse i ostalih disciplina arapskog jezika. Ukoliko riječ posjeduje dva ili više značenja, istaknuo bih ono značenje koje više odgovara kontekstu. Zatim pristupam tumačenju dotičnog ajeta, navodeći povod njegove objave – ako ga ima, razložim pitanje derogacije, istaknem vezu sa prethodnim ajetom, navodeći kiraete – šaḍḍ ili mutawātir – argumentujući ih pravilima arapskog jezika. Obavezno uz to prenosim mišljenja starijih i mlađih generacija učenjaka u pogledu razumijevanja tog ajeta, ukazujući na njegova i jasna i skrivena značenja. Svaku riječ, bez obzira na to koliko je poznata, analiziram stilistički i semantički. Trudim se, pri tome, da ne ponavljam ono što sam već tumačio ili kazivao o nekom kur'anskom terminu, sintagmi ili ajetu, ukazujući na mjesto na kojem sam već ranije govorio o tome. Kada bih naišao na ajete u kojima su sadržani fikhski propisi, navodio sam stavove četverice imama fikha, pa i nekih drugih, ukazujući na dokaze koji se nalaze u fikhskim djelima. (...) Zatim sam proznim stilom pojašnjavao sadržaj tih ajeta. U potpunosti izostavljam riječi batinijskih krivovjernih, koji su nekim kur'anskim terminima nijekali značenja koja imaju u arapskom jeziku i pripisivali im druga, izmišljena značenja, čime su činili potvoru na Allaha i na Aliju – Allah prosvijetlio njegovo lice – te na njegove potomke, nazivajući to *ta'wīlom*.”⁵⁰

Shodno tome, moguće je istaknuti niz metodoloških koraka koje je praktikovao ovaj učenjak u tumačenju Kur'ana:

50 Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, sv. I, str. 12–13.

- određivanje etimološkog značenja pojedinačnih riječi,
- određivanje kontekstualnog značenja riječi u ajetu,
- navođenje povoda objave,
- analiza derogiranih i derogirajućih ajeta,
- analiza kiraeta i njihova argumentacija,
- konsultovanje mišljenja prethodnika o značenju ajeta,
- analiza stilističkih implikacija ajeta,
- navođenje stavova četiri pravne škole.

Uz detaljno opisanu i definiranu metodologiju Abū Ḥayyān u uvodu tefsira otvara i još neke od važnih tema kao što su: vrijednosti i doprinos učenjaka iz Endelusa tumačenju Kur'ana, uvjeti koje mufessir treba ispunjavati, značaj az-Zamaḥšarija i Ibn 'Aṭiyye i njihovih tefsira, vrijednostima učenja i izučavanja Kur'ana, istaknuti mufessiri među ašhabima, istaknuti mufessiri među tabi'inima, načini tumačenja Kur'ana u prvim i kasnijim generacijama, i definiranje tefsirske znanosti.⁵¹ Moglo bi se kazati da cjelokupan uvod *al-Baḥr al-muḥīṭa*, po svojoj sadržini i preciznosti predstavlja zasebno djelo ili poslanicu o tefsirskoj znanosti.

Mnoštvo pravnika, gramatičara i teologa, uključujući Abū Ḥāmida al-Gazālīja, Ibn 'Aṭiyyu, al-Qurṭubīja i drugi, a među kojima je i Abū Ḥayyān, držali su da tumačenje Kur'ana koje u sebi ne integriše racionalni napor, nije intelektualno opravdano.

Zanimljiva je u tom kontekstu rasprava koju je Abū Ḥayyān izložio u uvodu svome tefsiru:

Razgovarao sam, nekom prilikom, sa jednim od svojih savremenika koji je iznosio tvrdnje da je tefsir, u pogledu razumijevanja značenja, ograničen samo na predaju koja seže do Muḡāhida, 'Ikrima'a, Ṭāwusa i njima sličnim, te da razumijevanje kur'anskih ajeta zavisi baš od toga. Međutim, bilo mu je čudno da u njihovim predajama vidi mnogo oprečnosti, različitih opisa, kontradikcija i slično (...). I nije odustajao od tvrdnje da svaki ajet ima svoje tumačenje preneseno isnādom koji seže do ašhaba. Opravdavao bi

51 Adilović, *Velikani tefsirskih znanosti*, str. 17–171.

valjanost svojih tvrdnji činjenicom da su ashabi imali neposrednu priliku da pitaju Božijeg Poslanika, a.s., o značenjima ajeta, ili da im je arapski maternji jezik i da je baš njima na tom jeziku Kur'an objavljen. Važno je spomenuti ovo: Od hazreti Alije se prenosi da je bio upitan: "Da li vam je Poslanik specificirao neka značenja u kur'anskim ajetima?" Pa je odgovorio: "Ne posjedujemo ništa izuzev onoga što je na ovim stranicama ili razumijevanja koje je čovjeku dato sa ovom Knjigom." Mišljenje ovog mog savremenika oprečno je mišljenju Alije, r.a. Prema mišljenju ovog savremenika, cjelokupno naslijeđe tefsirske nauke koje su ljudi derivirali nakon tabiina, sva značenja i suptilnost, izvođenje svih pravila i finesa, neće se smatrati tefsirskom ukoliko nije valjanom isnād-om preneseno od Muğāhida i njemu sličnih – što je bez sumnje neodrživa teza.⁵²

Kao što se može vidjeti, njegov fokus je usmjeren na mjestimično nepomirljive kontradikcije u tefsiru prvih generacija. Pod ovim se podrazumijeva da bi, praktično govoreći, prihvatanje tefsira prvih generacija kao obavezujućeg, s njihovim proturječnostima, muslimane dovelo u stanje konfuzije jer bi takve kontradikcije nužno imale obavezujuću praktičnu primjenu na različitim poljima muslimanskog života.⁵³ Za Abū Ḥayyāna, ograničiti se samo na tumačenje ashaba i tābi'ina, znači počinuti intelektualni ili naučni suicid.⁵⁴

Njegov stav prema isrā'īlijātima se nazire iz činjenice da ih je koristio malo i sa velikom dozom opreza, često ukazujući na neispravnosti koje proističu iz njih, te na upitnost njihove valjanosti. Neke od isrā'īlijāta je koristio naprimjer u tumačenju ajeta o Harutu i Marutu, o znaku koji je vidio Jusuf, a.s., o životu Sulejmana, a.s., o povodima Ejjubove bolesti itd.⁵⁵

Jasno je iz prethodno navedenog da je Abū Ḥayyānov fokus dobro usmjeren na analizu i kritičko razumijevanje tekstualnih izvora.

52 Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, sv. I, str. 13–14.

53 Sulaiman Ali, *Kratki uvod u tumačenje Kur'ana*, (prev. Almir Fatić), CNS, Sarajevo, 2017, str. 121.

54 *Ibid.*, str. 91.

55 Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, sv. I, str. 61–68.

Pristup kur'anskim kiraetima

Na osnovu brojnosti kiraeta, kao i njihove raznovrsnosti u pogledu autentičnosti, u tefsiru *al-Baħr al-muħiṭ*, nameće se zaključak da Abū Ḥayyān baštini sveobuhvatan, holistički ili enciklopedijski pristup čitanju kur'anskoga teksta. To se ogleda kroz nekoliko činjenica, kao naprimjer da uopće ne odvaja *mutawātir* i *šādḍ* kiraete u zasebne cjeline. S tim u vezi ne ističe pojedinačne primjere koji su izvan sedam odnosno deset kiraeta. Ili s druge strane, kiraete citira bez da se drži ustaljenog i opće-prihvaćenog redoslijeda imama.⁵⁶

Prilikom navođenja kiraetskih varijanti nije se uvijek držao ustaljenih obrazaca navođenja karija. Kada navodi kiraet, najčešće ga pripisuje njegovom kariji, odnosno većini ili pojedincima, bez obzira da li se radilo o kiraetima *deseterice*, *sedmerice* ili ne. Često, kada navede najfrekventniju kiraetsku varijantu, komentar dopuni izrazom “ostali su čitali” (*wa qara'a al-bāqūn*), bez da ih precizno imenuje. Nisu neuobičajene ni situacije u kojima uopće ne pripaja vedžhove kiraestkim imamima, već se radije služi pasivnim oblicima glagola kao što je “čitano je” (*quri'a*).

Po pitanju prihvatanja kiraetskih varijanti, Abū Ḥayyān se čvrsto drži tradicionalnog pristupa kiraetskih stručnjaka, te u tom smislu ne praktikuje preferiranje (*tarğih*) između dva ili više *mutawātir* kiraeta jer ih u smislu dokaza smatra jednakim. Pojašnjavajući kiraet Nāfi'ja i Ibn Kaṭīra, te Abū 'Amra (تَعَلَّمُونَ) sa *fathom* na *tā'u* i *sākinom* na 'aynu, te kiraet preostalih iz skupine *sedmerice* (تُعَلِّمُونَ), Abū Ḥayyān je spomenuo da postoje mišljenja o preferiranju jednog kiraeta nad drugim, te zaključuje: “Ne vidim potrebu za preferiranjem jednog kiraeta nad drugim, jer su oba prenesena vjerodostojnom *mutawātir* predajom kao Kur'an, stoga je besmisleno davati prednost jednom u odnosu na drugi.”⁵⁷

56 Šukrī, “Abū Ḥayyān al-Andalusī wa manhağuh fī tafsirih”, str. 195.

57 Abū Ḥayyān, *al-Baħr al-muħiṭ*, sv. II, str. 506.

Treba naglasiti da je jako korektan i objektivan, te dosljedan naučnim standardima, baštineći jedan holistički pristup prema kur'anskom tekstu. To znači da u ajetu, koliko mu je poznato, navodi sve kiraete, različitih stepena vjerodostojnosti, ali ipak naglašava da su *mutawātir* kiraeti preči.⁵⁸ U tom smislu, redovno je preferirao autentične u odnosu na *šādd* kiraete.

Kada su *šādd* kiraeti u pitanju, Abū Ḥayyān je čvrsto zagovarao da se *šādd* kiraeti koji nisu istovjetni sa tekstom *Muṣḥafa*, ne trebaju smatrati kiraetima, nego tefsirirom kur'anskih ajeta.⁵⁹ To je potvrđeno na više mjesta u njegovom tefsiru, što će se uočiti kroz nekoliko primjera.

U komentaru ajeta:

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا⁶⁰

Abū Ḥayyān bilježi da je 'Abdullāh ibn Mas'ūd učio: فَوَسْوَسَ لَهَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا, uz komentar da ovaj kiraet nije sukladan tekstu *Muṣḥafa*, te se kao takav ima smatrati tumačenjem ovog ajeta. Uz općeniti zaključak da se na isti način treba tretirati sve ono što se prenosi od 'Abdullāha ili drugih, a što nije kompatibilno sa tekstom *Muṣḥafa*.⁶¹

Uprkos tome, ponekad je stajao iza pojedinih *šādd* kiraeta, iako im ne bi uspijevao pronaći validnu argumentaciju, a to bi činio samo zbog pouzdanosti karije kojem se dotični kiraet pripisuje, kao što je Ḥasan al-Baṣrī.

Već ranije je istaknuto da je svoj tefsir u velikoj mjeri pisao oslanjajući se na mišljenja Ibn 'Aṭiyya i az-Zamaḥšarija, ali ne samo implementirajući, nego i kritikujući njihove stavove. Jako kritičan je bio i prema svojim prethodnicima u kiraetskoj nauci, pogotovo u smislu pripisivanja porijekla nekog kiraeta ili pogrešnog pripisivanja kiraeta njihovim karijama. Jedan od takvih primjera je kritika na rad az-Zamaḥšarija:

58 Šukrī, "Abū Ḥayyān al-Andalusī wa manhaḡuḥ fī tafsīriḥ", str. 198.

59 Ibid., str. 199.

60 *al-Baqara*, 36.

61 Šukrī, "Abū Ḥayyān al-Andalusī wa manhaḡuḥ fī tafsīriḥ", str. 199.

وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ⁶²

Abū Ḥayyān je zabilježio da je Az-Zamaḥšarī u ovom ajetu kiraet (وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً) pripisao mekkanskim karijama. Az-Zamaḥšarī je, prema mišljenju Abū Ḥayyāna, pogriješio ako je pod ovom skupinom mislio na Ibn Kaṭīra. Ovaj kiraet koji az-Zamaḥšarī pripisuje mekkanskim karijama, jeste kiraet Ibn ‘Āmirov.⁶³

Iako kritičan prema drugim učenjacima, ponekad je i sam pravio slične greške u ovom pogledu. Dešavalo bi mu se da ponekad ispusti ili pogrešno pripiše vedžh nekom od karija.⁶⁴

Posebno važno mjesto u Abū Ḥayyānovom tefsiru zauzima argumentiranje kiraeta. Pošto su kiraeti, kao različiti fonetski, morfološki i sintaksički vidovi čitanja kur’anskog teksta, sastavni dio Kur’ana, sasvim je prirodno da su i oni kao takvi bili predmet lingvističko-stilističkih analiza i tumačenja, pa se shodno tome i razvila cijela naučna disciplina koja nosi ime *ḥuğğa al-qirā’āt* – nauka o lingvističkoj argumentaciji kiraeta.⁶⁵ Glavni zadatak spomenute discipline je otkriti jezičku pozadinu bilo koje kiraetske varijante te njezinu funkciju i značenje u kur’anskoj rečenici.⁶⁶ Argumentiranjem kiraeta sa različitih aspekata (tedžvidskog, dijalekatskog, morfološkog, sintaksičkog, semantičkog, stilističkog, šerijatsko-pravnog i dr.) u svome tefsiru *al-Baḥr al-muḥīṭ*, Abū Ḥayyān veoma vješto koristi kiraete kao dio svoje tefsirske metodologije, kroz koju se razotkriva njijhova uloga u obogaćivanju značenja nadnaravnog kur’anskog izraza.

62 *al-An’ām*, 139.

63 Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, sv. IV, str. 223.

64 Šukrī, “Abū Ḥayyān al-Andalusī wa manḥağuh fī tafsīriḥ”, str. 205.

65 Abū Maṣṣūr Muḥammad al-Azharī, *Ma’ānī al-qirā’āt*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 1999, str. 93.

66 Dževad Šošić, “Nauka o argumentaciji qirā’ata”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 41, 2020, str. 7.

Apologetski pristup kiraetima

Pored toga što je u svome tefsiru veliku pažnju posvetio argumentiranju kiraetā, čvrsto privržen svom tradicionalnom pristupu, nerijetko se upušta u otvorenu odbranu kiraetā od napada mufessira i gramatičara, koji su osporavali valjanost određenih *mutawātir* kiraeta na temelju njihovog neslaganja sa gramatičkim principima. U nastavku slijedi nekoliko primjera.

U pogledu ajeta:

وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ⁶⁷

Abū Ḥayyān bilježi da neki gramatičari *Basranske škole*, Ibn ‘Aṭīyya i drugi, tvrde da je Ḥamzin kiraet, sa *kasrom* na *mīmu* u riječi *al-arḥām-i* (الأَرْحَامُ), neispravan, odnosno nemoguć i da se radi o slabom kiraetu. Njihov stav se bazira na tvrdnji da je sindetsko vezivanje u ovom slučaju nemoguće. Njihovim osporavanjima se pridružuju i az-Zamahšarī koji je mišljenja da veznik sa prividnom ličnom zamjenicom nije ispravan; te, az-Zağğāğ koji smatra da upotreba genitiva u dotičnoj riječi nije ispravna i neizvodiva je izuzev u poetske svrhe. Abū Ḥayyān navodi da su neki učenjaci iskazivali svoju spremnost da odstupe od namaza ukoliko bi se našli iza imama koji bi primjenjivao ovaj kiraet.⁶⁸

Abū Ḥayyān kritikuje *basransku školu*, Ibn ‘Aṭīyyu i az-Zamahšarīja da je njihova poenta usmjerena na nedozvoljenost sindetskog vezivanja veznika i spojene zamjenice (*damīr mağrūr*), osim u slučaju ponavljanja genitiva (*ğarr*), ali njihovi argumenti nisu relevantni. U tom je pogledu ispravnije mišljenje gramatičara *kufanske škole*, koji su dopuštali ovo vezivanje, a što je također potvrđeno ajetom (وَكُفِّرْ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ)^{69, 70}

Također, kritikujući Ibn ‘Aṭīyyu, kaže da je njegova manjkavost to što, bez obzira na njegove dobre namjere, kritikuje kiraet koji potiče od samog Poslanika, a.s., i koji je kao takav prihvaćen

67 *an-Nisā’*, 1.

68 F. M. Saad i dr., “Abu Hayyan Al-Andalusi: A Qira’at Figure of 8th Century”, str. 4185.

69 *al-Baqara*, 217.

70 F. M. Saad i dr., “Abu Hayyan Al-Andalusi: A Qira’at Figure of 8th Century”, str. 4185.

od strane kiraetskih imama još od vremena najvjernijih drugova Poslanikovih, kao što su: Osman, Alija, Ibn Mas‘ūd, Zayd ibn Tābit. Uz to, Ibn ‘Aṭīyya je ovim činom pokazao odvažnost koju su inače praktikovali samo mu‘tezilijski učenjaci, poput az-Zamahšarija koji je nerijetko nastojao degradirati kiraetske imame i njihove kiraete. “Imam Ḥamza je”, navodi Abū Ḥayyān, “učio od Sulayman ibn Mahrāna al-A‘amaša, Muḥammada ibn ‘Abdurrahmāna ibn Abī Layle i Ġa‘far bin Muḥammad aš-Šādiqa. Niti jednu riječ iz Kur’ana, nije naučio izuzev da je po *aṭaru*, bio je pobožan čovjek i izuzetno povjerljiv u hadisu. Ko god tvrdi da u kiraetu imama Ḥamze postoji greška/neispravnost, on je jako loš lažac”, kategorično zaključuje Abū Ḥayyān.⁷¹

Drugi sličan slučaj jeste sa kiraetom imama Ibn ‘Āmira aš-Šāmīja u sljedećem ajetu:

وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِكَثِيرٍ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاءَهُمْ لِيُرُدُّوهُمْ وَيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ⁷²

Abū Ḥayyān bilježi da Ibn ‘Āmir praktikuje kiraet (... وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِكَثِيرٍ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاءَهُمْ لِيُرُدُّوهُمْ وَيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ), sa *fathom* na *dālu* (أَوْلَادَهُمْ), odnosno *kasrom* na *hamzu* na (شُرَكَاءَهُمْ).

Ibn ‘Aṭīyya odbacuje ovaj kiraet, uz obrazloženje da je slab i neuobičajen za arapski jezik. Imam aṭ-Ṭabarī također odbacuje ovaj kiraet uz objašnjenje da arapski gramatički sistem ne dopušta bilo kakvu vrstu razdvajanja prvog i drugog člana genitivne veze. Az-Zamahšarī tvrdi da razdvajanje genitivne veze nije moguće izuzev u poetske svrhe. Abū Ḥayyān pomalo cinički odgovara az-Zamahšariju: “Pitam se kako bi jedan nearap sa slabim poznavanjem gramatike mogao odbaciti čisti arapski izgovor prenesen mutevatir kiraetom. Ne poznaje arapski jezik samo jednu poetsku liniju, njih je mnogo više.”⁷³

Također je rekao: “Zaista se pitam, kako čovjek može biti sumnjičav u pogledu Sedam kiraeta koji su široko prihvaćeni

71 Ibid., str. 4185–4186.

72 *al-An‘ām*, 137.

73 F. M. Saad i dr., “Abu Hayyan Al-Andalusi: A Qira‘at Figure of 8‘th Century”, str. 4186.

među muslimanima od Istoka do Zapada. Muslimani cjelovito vjeruju, izvode, pamte i razumijevaju svoj dīn. Razdvojenost između prvog i drugog člana je prisutna i u jednoj arapskoj izreci: *هُوَ غَلامٌ، إِنْ شاءَ اللهُ، أَخِيكَ* forma.”⁷⁴

Sličan primjer pronalazimo na stranicama *al-Baħr al-muħiṭ* koje se odnose na ajete iz sure *aṣ-Ṣāffāt* (151–153.):

أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِنْكِبِهِمْ لَيَقُولُونَ ﴿١٥١﴾ وَلَكَ اللَّهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٢٥١﴾ أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى
الْبَنِينَ ﴿٣٥١﴾

Eto, oni, zbog toga što lažu, doista govore: “Allah je rodio” – oni su, zaista, lažljivci. Zar je On kćeri sinovima pretpostavio?

Za razliku od ostalih kiraetskih imama, medinski je imam Abū Ğa’far glagol *aṣṭafā* (أَصْطَفَى) čitao s nestalnim *hemzetom* (اِصْطَفَى) čime ova rečenica postaje izjavna, a ne upitna kako je u ostalim kiraetima.

Az-Zamahšarī u ovome slučaju daje prednost upitnoj rečenici, jer se njome negiraju njihove gnusne laži i izražava čuđenje da ih neko može uopće izustiti. Iz stila kojim se Allah u ovim ajetima obraća mušricima, tvrdi az-Zamahšarī, može se osjetiti Njegova “golema srdžba” izazvana onim što oni govore. Za nje-ga je drugi kiraet “slab”, što argumentira činjenicom da je reče-nica okružena dvjema negirajućim rečenicama: *Oni su, zaista, lažljivci* (وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ) i *Šta vam je, kako rasuđujete?!* (مَا لَكُمْ كَيْفَ) (تَحْكُمُونَ).

Abū Ḥayyān staje u odbranu Abū Ğa’farovog kiraeta tuma-čeći da postoji očita veza između njihovih riječi *Allah je rodio* (أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ) i *Kćeri je sinovima pretpostavio* (وَكَدَّ اللَّهُ) i da se rečenica *Oni su, zaista, lažljivci* (وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ) javlja upravo s ciljem da razbije taj njihov govor i da naglasi koliko su riječi koje izgovaraju “teške”.⁷⁵

Na sličan način, Abū Ḥayyān staje u odbranu al-Kisā’ijevog kiraeta u 112. ajetu sure *al-Mā’ida* u kojem stoji:

74 Ibid., str. 4186.

75 Abū Ḥayyān, *al-Baħr al-muħiṭ*, sv. VIII, str. 321.

إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ
قَالَ أَتَقْتُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

A kada učenici rekoše: “O, Isa, sine Merjemin, može li nam Gospodar tvoj trpezu s neba spustiti?” – on reče: “Bojte se Allaha ako ste vjernici!”

Kufanski imam al-Kisā’ī, za razliku od ostalih kiraetskih imama, glagol *yastaṭī‘u* (يَسْتَطِيعُ) u ovome je ajetu čitao u drugom licu (هَلْ تَسْتَطِيعُ), a riječ *rabbuka* u akuzativu (رَبُّكَ).⁷⁶

Al-Kisā’ījev se kiraet, dakle, javlja u značenju: “Možeš li upitati svoga Gospodara?” (هَلْ تَسْتَطِيعُ سُؤَالَ رَبِّكَ), pri čemu je riječ *su’āl* (سُؤَالَ) koja ovdje ima funkciju prvog člana genitivne veze ispuštena, a drugi je član genitivne veze (رَبِّكَ) zauzeo njezino mjesto u rečenici pa se čita u akuzativu (رَبُّكَ). Kao argument za ovaj kiraet navodi se dio 82. ajeta sure *Yūsuf* u kome se kaže *I pitaj grad... (وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ)* u značenju *I pitaj stanovnike grada... (وَسْئَلِ أَهْلَ (الْقَرْيَةَ))*.

Ova su dva kiraeta privukla veliku pažnju komentatora Kur’ana koji naširoko ekspliciraju njihova moguća značenja. Kiraet koji primjenjuje većina kiraetskih imama (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) – *Može li Gospodar tvoj?*) za mnoge je problematičan jer se iz njega razumijeva da su *havarijjuni* sumnjali u Božiju moć, a što negira prethodni ajet u kojem im Allah Uzvišeni potvrđuje vjerovanje:

وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ أَنْ ءَامِنُوا بِي وَبِرَسُولِي قَالُوا ءَامِنَّا وَأَشْهَدُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ

I kada sam učenicima naredio: “Vjerujte u Mene i Poslanika Moga!” – oni su odgovorili: “Vjerujemo, a Ti budi svjedok da smo mi muslimani”.

Az-Zamahšarī zauzima stav da se iz ovoga ajeta ne mora nužno razumjeti da ih Allah opisuje vjernicima; On samo prenosi njihovu tvrdnju da su vjernici. Dozvoljeno je zaključiti da je ta njihova tvrdnja bila lažna i da su zaista sumnjali u Božiju moć. On dalje tumači da riječi: *Može li Gospodar tvoj?* ne izlaze iz usta vjernika koji su svjesni Njegove uzvišenosti i moći. Zato im

76 Ibn Gazārī, *an-Našr*, sv. II, str. 192.

Isa, a.s., i kaže: *Bojte se Allaha!* (اتَّقُوا اللَّهَ), tj.: “Nemojte sumnjati u Božiju moć i nemojte od Njega tražiti da vam pokaže Svoja znamenja pa da poslije propadnete!”, a tek onda dolaze riječi: ...*ako ste vjernici!* (إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ), tj.: “ako je vaše pozivanje na vjeru zaista istinito”.⁷⁷

Aṭ-Ṭaberi također daje prednost ovome kiraetu tvrdeći da su havarijuni zaista sumnjali u Božiju moć i poslanstvo Isaa, a.s., a što potvrđuju Isaove riječi kojima ih kori i poziva da učine tevbu.

Al-Kisā’ijev kiraet (هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبَّكَ – *Možeš li upitati svoga Gospodara?*) za njega nije prihvatljiv jer takvo pitanje ne bi zahtijevalo onakvu reakciju Isaa, a.s.⁷⁸

Međutim, većina učenjaka smatra da su havarijuni bili vjernici. Prenosi se i od hazreti Aiše, r.a., da je kazala: “Havarijuni su znali Allaha i nikako nisu mogli kazati: ‘Može li Gospodar tvoj?’ Oni su htjeli kazati: ‘Možeš li upitati svoga Gospodara?’” Abū Ḥayyān tumači kako ih je hazreti Aiša ovim riječima oslobodila vanjskoga značenja ovoga izraza. On se u svome interpretiranju značenja ovoga ajeta suprotstavlja az-Zamahšariju navodeći da većina mufessira smatra da su havarijuni bili vjernici. Kao dio svoje argumentacije navodi i mišljenje Ibn al-Anbārīja koji kaže: “Nikome nije dozvoljeno da kaže za havarijune da su sumnjali u Božiju moć. Njihove su riječi slične onima koje kaže čovjek svome prijatelju: ‘Možeš li ustati sa mnom?’ (هل تستطيع أن تقوم معي) Dakle, on zna da on to može, ali ga tim izrazom poziva da ustane”.⁷⁹

Kao što možemo vidjeti, Abū Ḥayyān se kategorički protivi odbacivanju i osporavanju kiraetā čija je autentičnost utvrđena, a na osnovu koje im se priznaje kur’anijet, te su kao takvi široko rasprostranjeni i prihvaćeni. Ipak, ne propušta priliku da takav svoj stav osnaži argumentiranjem kiraetā s aspekta njihove utemeljenosti u arapskom jeziku.

77 Abū al-Qāsim Maḥmūd az-Zamahšarī, *al-Kaššāf*, Dār ‘ihyā’ at-turāt al-‘arabī, Bejrut, 1997, sv. I, str. 654.

78 Ibn Ġarīr aṭ-Ṭabarī, *Ġāmi’ al-bayān fi tafsīr al-Qur’ān*, Dār hağr, bez godine izdanja, sv. V, str. 130–131.

79 Ibid.

Zaključak

Abū Ḥayyān je za vrijeme života, jednako kao i danas, bio na visokom glasu u kur'anskim naukama, posebno u tefsiru i kiraetima. Riječ je u učenjaku koji predstavlja naličje jedne brilijantne epohe i utjelovljenje bogate baštine muslimanskog Endelusa. Predstavnik je endelužanske škole tefsira, pretežno gramatičke orijentacije. Njegovo kapitalno tefsirsko djelo *al-Baḥr al-Muḥīṭ*, bogato po svojoj raznovrsnoj literaturi, sintaksi, retorici, a posebno po kiraetskoj sadržini, često je oslovljavano enciklopedijom kiraeta. Ključni tefsirski utjecaj na Abū Ḥayyāna imali su Perzijanac az-Zamahšarī i njegov zemljak i savremenik Ibn 'Aṭīyya. Međutim, iako ih često citira i oslovljava imamima u tefsiru i drugim kur'anskim naukama, nerijetko se krajnje otvoreno suprotstavlja njihovim stavovima i tumačenjima. Upravo će kritičizam postati njegova prepoznatljiva osobina koja će se pokazati i kroz njegov odnos prema mufessirima i gramatičarima po pitanju osporavanja valjanosti i utemeljenosti kur'anskih kiraeta. Zbog svog apologetskog odnosa prema autentičnim kiraetima i spremnosti da se krajnje otvoreno suprotstavi onima koji su osporavali njihovu valjanost i utemeljenost u gramatici arapskog jezika, u literaturi je ostao je poznat kao zaštitnik kur'anskih kiraeta.

Abū Ḥayyān se po pitanju prihvatanja kiraetā čvrsto drži metodologije kiraetskih stručnjaka. Kiraet kojem je ustanovljena autentičnost se ne smije osporavati jer on potiče od Poslanika, s.a.v.s. Slijedom toga, nikada ne osporava autentične kiraete niti pravi preferenciju među njima. Ipak, treba naglasiti da Abū Ḥayyān baštini sveobuhvatan, holistički ili enciklopedijski pristup čitanju kur'anskoga teksta te prilikom tumačenja kur'anskih ajeta navodi sve njemu poznate kiraete, različitih stepena vjerodostojnosti, uvijek naglašavajući da su *mutawātir* kiraeti preči. Čvrsto zagovara da se *šāḍḍ* kiraeti koji nisu kompatibilni sa tekstem *Mušafa*, ne trebaju smatrati kiraetima, nego tefsiirom.

Argumentiranjem kiraeta sa različitih aspekata (tedžvidskog, dijalekatskog, morfološkog, sintaksičkog, semantičkog, stilističkog i šerijatsko-pravnog) u svome tefsiru *al-Baħr al-muħiṭ*, Abū Ḥayyān veoma vješto koristi kiraete kao dio svoje tefsirske metodologije, kroz koju se razotkriva njihova uloga u obogaćivanju značenja nadnaravnog kur'anskog izraza.

Literatura

- Abū Ḥayyān, Muhammad b. Yusuf, *al-Baħr Al-muħiṭ*, Dār Iḥyā at-turat al-‘arabī, Bejrut, 1990.
- Adilović, Ahmed, *Velikani tefsirskih znanosti*, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2003.
- Ali, Sulaiman, *Kratki uvod u tumačenje Kur’ana*, prijevod Almir Fatić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2017.
- al-‘Awāgī, Ḥusayn Muḥammad “‘Iqd al-la’ālī fi al-qirā’āt as-sab‘ al-‘awālī li Abī Ḥayyān al-Andalusī”, u: *Mağalla al-buḥūṭ wa ad-di-rāsāt al-qur’āniyya*, Zaklada kralja Fahda za štampanje Kur’ana Časnoga, Medina, bez godine, str. 21–76.
- al-Azharī, Abū Manšūr Muḥammad, *Ma’ānī al-qirā’āt*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, 1999.
- ad-Ḍahabī, Muḥammad Ḥusayn, *At-Tafsir wa al-mufasssirūn*, bez mjesta i godine.
- ad-Dāwūdī, Muḥammad bin ‘Alī, *Ṭabaqāt al-mufasssirīn*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, bez godine izdanja.
- Dogru, Sumeyye, “Abu Hayyan Al-Andalusi: An Andalusian Arab Linguist in the Mamluks, u: *Akademik Platform Journal of Islamic Research*, 03-02, 2019, preuzeto sa: [<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/797319>] 24.05.2023.
- Faizulamri, Mohd bin Saad, “Abu Hayyan Al-Andalusi: A Qira’at Figure of 8’th Century”, *Journal of Applied Sciences Research*, vol. 8, 2012, str. 4181–4186.
- Fatić, Almir, “Orijentacije, odlike i naučna vrijednost tefsira u Endelusu”, u: Bušatlić, Ismet, (ur.), *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu*, br. 15, 2011, str. 11–29.
- Glazer, Sidney i dr., “Abū Ḥayyān al-Gharnāṭī”, *Encyclopaedia of islam*, III izdanje, Brill, Leiden, str. 40.
- Hernandez Lopez, Adday, “Qur’anic Studies in al-Andalus: An Overview of the State of Research on *qirā’āt* and *tafsīr*”, u: *Journal of*

- Qur'anic studies*, Edinburgh University Press, vol. 19. br. 3, 2017, str. 74–102.
- Ibn al-Ğazarī, Šamsuddīn, *Ġāya an-nihāya*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, 2006.
- Ibn al-Ğazarī, Šamsuddīn, *an-Našr fī al-qirā’āt al-‘ašr*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, bez godine izdanja.
- Ibn al-‘Imād, *Šaḍarāt ad- dahab fī aḥbār man dahab*, Dār Ibn Kaṭīr, Bejrut, 1992.
- Kur’an s prijevodom, preveo Korkut Besim, Sarajevo, 1984.
- al-Maqqarī, *Naḥḥ aṭ-Ṭibb*, Dār Aš-Šādir, Bejrut, 1968.
- aš-Šafādī, Šalāḥuddīn bin Aybak, *Ayān al-‘ašr wa ‘awān an-našr*, Dār al-Fikr, Bejrut, 1998.
- aš-Šafādī, Šalāḥuddīn bin Aybak, *Al-Wāfi bi al-wafāyāt*, Dar iḥyā’ turāt al-‘arabī, Bejrut, bez godine izdanja.
- Sharif, Mian Mohammad, *Historija islamske filozofije*, August Cesarec, Zagreb, 1990.
- as-Subkī, Tāġuddīn, *Ṭabaqāt aš-šāfi‘iyya al-kubrā*, Dār Hiġr, Kairo, 1992.
- Šošić, Dževad, “Nauka o argumentaciji qirā’āta”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 41, 2020.
- aš-Šukrī, Aḥmad Hālid, *Abū Ḥayyān al-Andalusī wa manḥaġuh fī taf-sīrih al-Baḥr al-muḥiṭ wa fī ‘irād al-qirā’āt fih*, Dār al-‘ammār, Amman, 2006.
- aṭ-Ṭabarī, Ibn Ġarīr, *Ġāmi‘ al-Bayān fī tafsīr al-Qur’ān*, Dār ḥiġr, bez godine izdanja.
- Trnka-Uzunović, A., “Abu Hayyan al-Garnati – gramatičar i mufessir”, u: Bušatlić, I., (ur.), *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu*, br. 15, 2015, str. 335–347.
- az-Zamaḥšarī, Abū al-Qāsim Maḥmūd, *al-Kaššāf*, Dār ‘iḥyā’ at-turāt al-‘arabī, Bejrut, 1997.